

İSLAM TARİHİNİN MİTOLOJİK
KÜLTÜRÜNDEN KAYNAKLANAN
SOSYO-POLİTİK PROBLEMİ:
MEHDİLİK VE MEHDİCİ HAREKETLER*

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak
TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi

Çok değerli protokol erkânı, değerli misafirler, kıymetli meslektaşlar, sevgili öğrenciler. Ben önce KURAMER'e, Sayın Ali Bardakoğlu başta olmak üzere bütün çalışanlarına böyle özel bir toplantıda bana açılış konferansını lütfetme gibi aynı zamanda sorumluluk da getiren bir teveccühte buldukları için teşekkür ederim. Burada, her biri alanında çok değerli meslektaşların huzurunda, onların bildikleri bir konudan söz etmek belki biraz zor olacak ama hem konuya genel bir perspektif teklif etmek hem de sunulacak değerli bildirimlere sosyolojik ve tarihsel bir bakış zemini hazırlamak bakımından konuşmamı şu başlık altında takdim etmeyi uygun buldum: İslam Tarihinin Mitolojik Kültüründen Kaynaklanan Sosyo-Politik Problemi: Mehdîlik ve Mehdîci Hareketler. Dikkat ederseniz burada bir 'mitoloji' kavramına, bir de 'sosyo-politik' kavramına vurgu var. Çünkü 'mehdîlik', biraz sonra temas etmeye çalışacağım diğer boyutlarının yanında bu üç boyutu münhasıran öne çıkaran bir kavram. Yani hem mitolojik boyutu var, ama aynı zamanda sosyo-politik bir boyutuda sahip.

Müsaade ederseniz ben konuşmamı daha çok metin üzerinden sunmaya çalışacağım. Çünkü konuşmanın seyrine kendimi kaptırıp "yan sokaklara saparak ana caddeden çıkmak", asıl söylemek istediklerimi atlamak istemiyorum. Bu arada sıkıcı olmamaya da gayret edeceğim. Yapmak istediğim şey aslında mehdî ve mehdîci hareketler üzerinde faydalı olacağını ümit ettiğim analitik yönleme dayalı bir perspektif sunmaktır. Fikirler tamamıyla bana ait, benim düşüncelerim ve bütün çalışmalarım da vurgulamaya çalıştığım gibi 'benim kişisel versiyonum' açıkçası. Bugüne kadar yazdığım, söylediğim her şey benim kendi versiyonumdur, mutlak hakikat değildir. Bu hususu bilerek beni dinlemenizi istirham edeceğim. Şunu hemen

en başta vurgulayayım ki, *mehdî ve mehdîci hareketlerin* tek bir boyutu yoktur. Her iki kavramın da tarihsel, teolojik, ideolojik, sosyolojik, ekonomik, psikolojik olmak üzere bir-biri içine geçmiş değişik boyutları vardır. Bu hususu dikkate almadan bu iki olguyu tam olarak anlayabilmemiz mümkün değildir. Eğer bugün Türkiye'yi bütün kesimleriyle çok ciddi bir şoka maruz bırakan malum hadiseyi (15 Temmuz darbe girişimi) doğru anlamak ve altındaki şizofrenik olguyu doğru teşhis edebilmek istiyorsak, bu konuda ciddi ve ince eleyip sık dokuyan çalışmalar yapmak zorundayız. Türkiye'nin adeta iflah olmaz bir hastalığı olan problemler gelip kapıya dayandığı vakit uyanma, uyandıktan sonra da yüzeysel ve sonuca hiçbir müspet katkı sağlamayan sıradan çalışmalarla meselenin halledildiğini zannetme alışkanlığı var. Biz maalesef her meselede böyle, problemler gelip bizi sıkıştırdığı zaman uyanıyoruz ne hikmetse. Bu bizim, belki Şarklılıktan ileri gelen bir alışkanlığımız. Bu kötü alışkanlığı en kısa zamanda siyaset, akademya ve toplum olarak terk etmek zorundayız.

Bunun için yakın tarihte yaşadıklarımız önümüze istemediğimiz kadar gerekçe ve sebep koymaktadır. Ne yazık ki bizim toplumumuz henüz rasyonelleşmemiştir. Bunu pozitivist anlamda söylemiyorum. Lütfen yanlış anlaşılmasın Rasyonelleşmemiş bir toplum olduğu için de uzun zamandan beri devam eden bir takım problemlerle hala uğraşmak ve çatışmak zorunda kalıyoruz. Ben burada KURAMER'in bu teşebbüsünü, bu sağlıksız alışkanlıktan kurtulma konusunda bir ilk olarak görüyorum ve kendilerine böyle bir konu seçtikleri için teşekkür ediyorum. Ama çok özür dileyerek bu yetmez diyorum. Bütün bir İslam tarihine yayılan mehdîlik meselesi bir günde halledilecek bir sorun değildir. Bunun

* Bu tebliğ 22.10.2016 tarihinde İSAM Konferans Salonunda gerçekleştirilen "Beklenen Kurtarıcı İnanıcı" başlıklı sempozyumda sunulmuş olup ilgili sempozyum kitabında (Şubat-2017, s. 17-34) neşredilmiştir.

etrafında bir dizi çalıştay tertip etmek lazım. *Mehdî* kimdir, nasıl bir tiptir? Farklı mehdî tipleri var mıdır? Kimler niçin, hangi sebeplerle mehdîlik davasında bulunur? Mehdî nasıl bir zihniyete sahiptir? İslam'ın teorik olarak bu kavramla ilişkisi var mıdır, yok mudur? Diğer bir ifadeyle mehdî inancı akaid itibarıyla İslamî bir inanç mıdır? Değilse, tarih boyunca İslam toplumlarında hangi kesim olursa olsun mehdîlik hareketlerinin her zaman ve zeminde yer bulmasının sebepleri nedir? Bu soruları sormamız ve cevaplarını bulmamız lazım.

I. Mehdîlik Vakıası

İslam tarihine baktığımızda mehdîlik vakıasını iki açıdan ele almak gerektiğini görürüz:

1. Mehdîlik İddiasıyla Ortaya Çıkan Şahıslar Yönünden

a. Siyasal, toplumsal, iktisadî kriz zamanlarında genellikle dinî hüviyet ve otorite sahibi olup düzeni ve adaleti sağlamak için ilahî bir buyrukla yönetime el koyma yetkisinin kendisine verildiğine gerçekten inanan bir tip. Bu tipler, böyle bir misyonu yüklediklerine gerçekten inanırlar. Samimi bir şekilde inanırlar. Onlar sahtekâr değildir. Davaları yanlıştır ama sahtekâr değillerdir. Bu kategorideki mehdîler çoğunlukla şizofrenik ve karizmatik tiplerdir. Ve kendi misyonlarına samimi bir şekilde inandıkları için ölümleri pahasına amaçlarını tahakkuk ettirmek isterler. Karizmalarını kullanarak bağlılarını peşlerinden sürüklemeye kabiliyetine sahiptirler. Nitekim canlı bir örneğini bugün yaşıyoruz.

b. Siyasal, toplumsal ve iktisadî krizleri kullanarak iktidarı ele geçirmek amacıyla, ama bu defa şahsî çıkar ve ihtiraslarını tatmin

etmek isteyen tipler. Bu tipler de, karizmalarını kullanarak bağlılarını peşlerinden sürüklemeye kabiliyetine sahiptirler. Bunlara klasik tarih literatüründe 'sahte mehdî' denir. Görüldüğü gibi her iki tipin yönettiği mehdîlik hareketlerinde temel rol oynayan kavram 'karizma' kavramıdır. Bu yüzden bu hareketlerin nasıl başlayıp işlerlik kazandığını anlayabilmemiz için mehdîlerin karizmatik yapılarının analizi gerekli hale gelmektedir. Başka bir ifadeyle, mehdînin karizmasını inşa eden unsurların neler olduğunu tespit etmek ve ortaya koymak gerekir ki bunların en başında mistik ve psikolojik faktörler gelir ve esasında bu ikisi de sınımsız birbiriyle bağlantılıdır. Ben bazı konularda biraz Weber'ciyim, karizma meselesinde öyle. Yani Max Weber'in bu konudaki analizlerinin yerinde ve isabetli olduğunu düşünüyorum. Merak edenler, "karizma nedir, nasıl oluşur, kendini ve etrafındakileri nasıl meşrulaştırır ve sonra nasıl dejenere olur?", bütün bu meseleler Max Weber'in çalışmalarında gayet açıklıkla ortaya konulmuştur.¹ Fakat bu hareketleri tam olarak anlayabilmemiz için mehdînin karizması da yeterli değildir. Çünkü ikinci bir faktör vardır. Bu da karizmanın ve dolayısıyla 'hareketin meşruiyeti' meselesidir. Yani sadece karizma kâfi gelmez; bir de ortaya konulan bu karizmanın meşru bir çerçevede gerçekleştirilmesi lazım. Çünkü meh-

”

En başta vurgulayayım ki, mehdî ve mehdîci hareketlerin tek bir boyutu yoktur. Her iki kavramın da tarihsel, teolojik, ideolojik, sosyolojik, ekonomik, psikolojik olmak üzere birbiri içine geçmiş değişik boyutları vardır. Bu hususu dikkate almadan bu iki olguyu tam olarak anlayabilmemiz mümkün değildir.

“

1 Karizmanın ne demek olduğu, mahiyeti, oluşumu, karizmatik lider, karizmatik cemaat, karizmanın sıradanlaşması, yozlaşması vs. gibi konularda şurada yeterince bilgi ve analizler mev-cuttur: Max Weber, *Ekonomi & Toplum*, çev. Latif Boyacı, Yarı Yay., İstanbul 2012, c.1, s. 358-374, c. 2, XIV. Bölüm, s. 475 vdd.

dînin hitap ettiği toplumu peşine takabilmek, kendini kabul ettirebilmek için bir meşruiyet çerçevesine ihtiyacı vardır. Bu çerçeveyi ise büyük ölçüde zamanın siyasal iktidarının muhatap kitlelerin zihniyet dünyalarında yarattığı “baskıcı, zalim” ve dolayısıyla “gayri adil” düzen oluşturur.

2. Mehdîlik Hareketlerine Katılanlar Yönünden

Bu zaviyeden bakıldığında şu iki tip katılımcı ile karşı karşıya kalırız:

a. Bağlandıkları şahsın mehdî olduğuna, onun ilahî bir güç tarafından görevlendirildiğine ve gayrimeşru olarak gördükleri siyasal iktidarı ele geçirmek, el koymak, üstelik adil ve eşitlikçi bir düzen sağlamak için harekete geçtiğine samimi olarak inananlar. Demin mehdînin de bir ‘samimi tipinden’ bahsetmiştim. Aynı şekilde katılımcılardan da bu davaya samimiyetle inananlar vardır.

b. Aslında böyle bir beklenti içerisinde olmadıkları halde, çıkacak kargaşayı kullanarak siyasal iktidarı ele geçirmekle doğacak nimetlerden yararlanmak isteyen çıkarıcılar grubu. Unutmayalım ki bu gruplar tarihte her zaman ve zeminde her mehdîlik hareketinde vardır. Bu iki grup tarihteki bütün mehdîci hareketlerin toplumsal tabanını teşkil eden iki ana kategoriyi oluşturur. Gerek mehdî tiplerinin gerekse katılımcıların sözünü ettiğimiz profillerine dair erken devir İslam tarihinde, hepinizin bildiği gibi 684’teki Muhtâr es-Sekafî Hareketi’nden başlamak üzere muhtelif müslüman devletlerin tarihlerinde, Selçuklu ve Osmanlı dahil, yakın geçmişte, hatta günümüzde de tipik örnekleri vardır. Batı’daki “Mesih” kavramına gelince; bu kavram mehdî kavramından çok daha eski

Ahmet Yaşar Ocak

1945 Yozgat doğumlu olan Ahmet Yaşar Ocak, 1963 Yozgat İmam-Hatip Okulu, 1967 İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü ve 1971 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Medeniyeti ve Müesseseleri Bölümü mezunudur. Yüksek lisansını asistanı olduğu Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümünde 1974 yılında tamamlamış, 1978 yılında doktorasını Strasbourg Üniversitesinden (Université de Marc Bloch) almıştır. 1983 yılında Hacettepe Üniversitesinde doçent, 1988 yılında profesör olmuş, 2013’te emekliye ayrılmıştır. Halen TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Tarih Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Ocak’ın kitaplarından başka, ulusal ve uluslararası dergilerde yayımlanmış makaleleri, ulusal ve uluslararası kitaplarda bölümleri, ansiklopedi maddeleri ve kongre, konferans ve sempozyum bildirileri bulunmaktadır.

bir geçmişe sahiptir ve özellikle Batılı hıristiyan toplumlar çerçevesinde daha evrensel bir mahiyet kazanmıştır. Zaten mehdî kavramı da hiç şüphesiz İslam dünyasıyla sınırlı, daha dar çerçeveli bir türevi olmakla beraber, son tahlilde mesih kavramının İslamîleştirilmiş bir versiyonudur. Mehdî/mehdîcilik, kökeni itibariyle Antik Ortadoğu ve Asya din ve mitolojilerinden İslam kültürüne intikal etmiş olan teolojik bir kavram ve aynı zamanda bir ideolojidir. Kökeni mitolojiktir. Bu çerçevede İslam dünyası içindeki hareketler bahis konusu olduğunda özellikle tasavvufun yaygınlaştığı ve tarikatlar şeklinde kurumlaştığı XII. yüzyıldan itibaren başka bir kavram devreye girer. Bu, tasavvufun “Kutub” kavramından başkası değildir. Bu kavram kanaatimce mehdînin karizmasını oluşturan en güçlü faktörlerden biridir.

II. Tarihsel Arka Plan ve Zemin

Dünya, İslam, Selçuklu ve Osmanlı tarihindeki mehdîci hareketlerle ilgili olarak burada hep beraber değerli bildirimler dinleyeceğiz. Ben onun için fazla tafsilata girmek istemiyorum. Sadece tartışacağımız meseleye giriş kabildinden bir iki şey söyleyeceğim. Mesianizm yani Mesihçilik, dinler tarihinin gösterdiği üzere İlkçağlardan beri dünya tarihi genelinde bu inanç ve ideoloji etrafında yaratılan bir zihniyet algısıdır. Dünya tarihi İslam dünyasının dışında da Amerika Kıtası dahil olmak üzere, eski çağlardan beri hemen her yerde mesihçi ideoloji eşliğinde pek çok toplumsal harekete şahit olmuştur. Bu arada şunu da altını çizerek vurgulayalım ki, İslam dünyası söz konusu olduğunda müslüman toplumlarda, ama özellikle de Şiî kesimde mehdîci inanç ve beklenti halen mevcudiyetini, geçerliliği-

”

Mehdî/mehdîcilik, kökeni itibariyle Antik Ortadoğu ve Asya din ve mitolojilerinden İslam kültürüne intikal etmiş olan teolojik bir kavram ve aynı zamanda bir ideolojidir. Kökeni mitolojiktir.

“

ni kuvvetle korumaktadır. Günümüzde kendilerinin mehdîliğine samimiyetle inanan şahsiyetler ve çevrelerinde mehdî olduklarına inandırdıkları kitleler vardır. Bu olgunun “gelişmiş, modern toplumlar”da değil, az gelişmiş, geleneksel toplumlarda yaygın olmasının altındaki temel faktör, bu ikincilerin -pozitivist anlamda söylemiyorum- “rasyonelleşememiş” oldukları vakıasıdır. Dünya tarihi; İslam dünyasının dışında da, Amerika kıtası dâhil olmak üzere eski çağlardan beri hemen her yerde mesihçi ideolojinin yol açtığı pek çok toplumsal harekete şahit olmuştur.²

2 Mesela bkz. Mircea Eliade, *Histoire des Croyances et des Idées Religieuses*, Paris 1980, II, 244-46, 324-25, 338-39; Maria Isauria Pereira de Queiroz, *Réforme et Révolution dans les Sociétés Traditionnelles: Histoire et Ethnologie des Mouvements Messianiques*, Paris 1968.

Gerek dünya gerek İslam tarihinde mehdîci veya mesiyanic hareketlere topyekün olarak baktığımızda asıl meselenin siyasal, toplumsal ve ekonomik problemler olduğu hemen dikkati çeker. ...O halde bu hareketleri sadece dinî veya mistik ideolojiler, mitolojiler doğrultusunda ele almak ve değerlendirmek yetersiz olacağı gibi, sadece siyasal, toplumsal, ekonomik problemler çerçevesinde ele almak da bir o kadar yetersiz ve aldattıcıdır. ...Doğru olan, her iki faktörü birlikte dikkate almaktır ve kanaatimizce sağlıklı yaklaşım ve metot da budur.

III. Sebepler (Toplumsal, Ekonomik ve Dinî Şartlar)

Gerek dünya gerek İslam tarihinde mehdîci veya mesiyanic hareketlere topyekün olarak baktığımızda asıl meselenin siyasal, toplumsal ve ekonomik problemler olduğu hemen dikkati çeker. ...O halde bu hareketleri sadece dinî veya mistik ideolojiler, mitolojiler doğrultusunda ele almak ve değerlendirmek yetersiz olacağı gibi, sadece siyasal, toplumsal, ekonomik problemler çerçevesinde ele almak da bir o kadar yetersiz ve aldattıcıdır. ...Doğru olan, her iki faktörü birlikte dikkate almaktır ve kanaatimizce sağlıklı yaklaşım ve metot da budur. Esasen, söz konusu bu problemlerin yarattığı mehdîci ideoloji olmadan mehdîci hareketler zaten oluşmaz. O zaman şunu söylemek herhalde yanlış olmayacaktır: “O halde bu hareketleri sadece dinî ve mistik ideolojiler, mitolojiler, inançlar doğrultusunda ele almak ve değerlendirmek yetersiz olacağı gibi; sadece siyasal, toplumsal, ekonomik problemler çerçevesinde ele almak da bir o kadar yetersiz ve yanıltıcıdır. Marksist tarihçiliğin, bu hareketleri sırf olumsuz ekonomik ve siyasî şartlara bağlayarak “ezen ezilen” dikotomisi doğrultusunda açıklamaya çalışan yaklaşımının mehdîci hareketleri anlamaya yetmediğini görmemiz gerekir. Bundan daha bir ay kadar önce İzmir’deki bir “Börklüce Mustafa Sempozyumunda” bu konu tartışıldı. O sempozyuma bildiri sunan genç meslektaşların çoğu maalesef bu meseleyi sadece Marksist ideoloji doğrultusunda analiz etmeye çalıştılar. Do-

layısıyla sadece bu doğrultuda bu hareketleri ele almak yetersiz olacağı gibi, sadece ideolojik çerçevede ele almak da bir o kadar yanlıştır. Doğru olan, her iki faktörü birlikte dikkate almaktır ve kanaatimizce sağlıklı yaklaşım ve metot da budur.

IV. Mitolojik İdeoloji ve İslam Mitolojisi Problemi

Mehdîci ideolojinin analizine yöneldiğimizde karşımıza çok ciddi bir problem çıkıyor: İslam Mitolojisi. Bundan yedi yıl kadar önce Sayın Prof. Şinasi Gündüz’ün editörlüğünde yayınlanan hepimizin bildiği gibi *Milel ve Nihal* isimli bilimsel dergide, belki bizim ilahiyatçı meslektaşlar arasında bir merak uyandırır da şu ‘İslam mitolojisi’ denen problem nedir, neden İslam kültürünün ciddi bir tarihsel problemidir, bunu bir tartışalım; bu acaba gerçekte nedir, İslam tarihinde nasıl başlamış, nasıl gelişmiş; İslam’ın temel esasları etrafında niçin ve nasıl mitolojik katmanlar oluşmuş ve yüzyıllar içinde nasıl “olmazsa olmaz” bir “İslamî inançlar” bütünü haline gelmiş?” gibi soruların cevabını arayıp bulma ümidiyle bir makale yayınladım. Az evvel çok değerli hocamız Ali Bardakoğlu Bey de İslam kültüründeki bu mitolojik inançlar meselesine kısmen temas etti. İşte İşte yedi yıl geçmiş aradan. Demek ki boşuna beklemişim. Bana göre son derece önemli bir problem olan ‘İslam Mitolojisi’ kavramı kanaatimce, hala tartışılmayı bekleyen çok önemli bir meselemizdir. Bundan neyi kastettiğimi o maka-

lede gayet açık bir şekilde yazmaya çalıştım. Bazı örnekler de verdim; hatta bir metodoloji taslağı da ortaya koymaya çalıştım.³ Ama hiçbir tepki almadım. Bir eleştiri dahi almadım. Literatürde hiçbir yazı dahi görmedim. Bunu niye söylüyorum? Problemler aslında bizim gözümüzün önünde, burnumuzun dibinde resmigeçit yapıyor, fakat biz onları akademik camia olarak görmezden geliyoruz. Ne zaman ki problemler, Ermeni Meselesi gibi, Kürt Meselesi gibi, Alevîlik Meselesi gibi ve bugün de işte mehdîlik meselesi gibi gelip gündemimize yerleşiyorsa o zaman uyanıyo-

”

Evet, hiç çekinmeden, rezerv koymadan daha başta açıkça söyleyeyim ki mehdîci hareketlerin temel ideolojisi olan ‘mehdîlik’ kavramı bizatihi mitolojik, dolayısıyla hiçbir şekilde İslam’la ilgisi olmayan bir kavramdır. Bu sebeple “gerçek mehdî-sahte mehdî” diye bir kavramlaştırma kesinlikle İslamî temelden yoksundur.

“

ruz. Veya Batılıların meseleyi kurcalamaya ve Türkiye aleyhine kullanmaya başlamasıyla o meselenin bir mesele olduğunun farkına varıyoruz. Bu problemlerin özellikle herkesten önce farkına varması ve araştırması gereken akademyamız, üniversitelerimiz onları görmezden geliyor, başka şeylerle uğraşılıyor. O zaman soruyorum: Biz akademyadakiler neyiz, ne yapıyoruz, bu akademik unvanları ne diye taşıyoruz? Aynı şey tarihsel, kültürel, dinî ve tasavvufî problemlerimiz için de söz konusudur. Nedir bu? Mitolojiyi kastederek söylüyorum. Evet, hiç çekinmeden, rezerv koymadan daha başta açıkça söyleyeyim ki mehdîci hareketlerin temel ideolojisi olan ‘mehdîlik’ kavramı bizatihi mitolojik, dolayısıyla hiçbir şekilde İslam’la ilgisi olmayan bir kavramdır. Bu sebeple “gerçek mehdî-sahte mehdî” diye bir kavramlaştırma kesinlikle İslamî temelden yoksundur. Böyle bir şey yok! Bu kavram müslümanların inancı içine, belli birtakım tarihsel saiklerle nüfuz etmiş olup, özellikle erken İslam tarihinde fetihlerle İslam toplumuna entegre olan mevâlînin mistik ve dinî kültürü ile yakından ilgilidir. Çok iyi bilinen bir örnek olarak

3 “İslam’ın Temel İnançları Etrafındaki Mitolojik Kültür: İslam Mitolojisi Yahut İslam İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir Sorunsalı”, *Milel ve Nihal*, 6/1 (Ocak-Nisan 2009), s. 137-163.

IX. yüzyılda Şiîliğin teolojisi ve fıkhi teşekkül ederken bunda Mısırlı, Suriyeli ve İranlı me-vâlînin varisi olduğu antik Mısır, Ortadoğu ve bilhassa Mezopotamya mitolojisini gösterebiliriz. Şiîlik'teki mehdî inancının temeli bu saydığım mitolojik kültürden kaynaklanıyor. Aynı şey tasavvuf için de söz konusudur. Tasavvufun sadece -İslam'da zaten mevcut olan- zühd ve takva boyutunu öne çıkararak -tasavvuf tarihçisi arkadaşlarımız belki bana kızacaklar- tasavvufu sadece "Kur'an ve Sünnet ahlâkı ile yaşayarak, kendini mâsivâ (dünya ve mâ-fihâ) dan tecrid edip yalnızca Allah'a ve Allah sevgisine adanmak" şeklinde anlamak ve teorileşmiş, kurumsallaşmış tasavvufun, İslam fetihlerinin sonucunda pek çok İslam dışı mistik kültürün kalıntılarını barındırdığını görmezden gelmek, kanaatimce, çok naif bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımı, inkârı gayrı kabil bir şekilde cerh eden tarihsel gerçek ise şudur: İlk büyük mutasavvıfların -tercüme-i hâllerine bakınız- çok az bir istisna ile neredeyse tamamına yakını Arap coğrafyasının, yani İslam'ın klasik coğrafyası Hicaz'ın dışında ortaya çıkmış ve çoğunun birkaç göbek öncesinden ya Zerdüşî, Maniheizt veya Budist ailelerden gelmiş olmalarıdır. Hepinizin bildiği gibi bugün de zaten Hicaz mıntıkasında tasavvufun 't'si yoktur. Bu gerçek bize mehdîliğin kökenlerini İslam'ın ana toprağı olan Arabistan coğrafyasında, dolayısıyla İslam'da değil; bu coğrafyanın periferisinde yer alan Araplaşmış veya öyle kalmış toplumların mistik ve mitolojik kültürlerinde aramamız gerektiğini işaret ediyor. Bu ise karşımıza bir 'İslam Mitolojisi' kavramını çıkarıyor. Bu gerçeği görelim ve kabul edelim. Bu bir "oryantalist bakış" değil, tarihsel hakikatin ta kendisidir. Bizatihi çok mühim bu problem üzerinde durmak lazım diye düşünüyorum; çalıştaylar yapmak lazım. Nedir bu "İslam Mitolojisi"? Tefsir kitaplarını, hadis şerhi kitaplarını, hadis mevzuât kitaplarını açın, tasavvuf kitaplarını açın, dünya kadar mitolojik unsurlar karşılaşacaksınız. Malzemeniz o kadar, alabildiğine zengindir, o kadar ampirik verilerle karşılaşacaksınız ki! Un var, şeker var, yağ da var ama helva yapmıyoruz.

Bu problemi -klişe tabiriyle- masaya yatırmıyoruz. Lütfen bunu yapalım. Tabii beni kale almayacağınızı da biliyorum ama yine de söyleyeyim.

V. İslam Tarihinde Mehdîlik Hareketleri

Eskilerin dediği gibi bu "cümle-i mu'tariza"lardan sonra asıl konumuza dönersek bir meseleye daha vurgu yapmamız gerekiyor ki o da İslam tarihindeki mehdîlik hareketlerinin büyük kısmını tasavvufun "velâyet" teorisinden ayrı düşünmememiz gerektiğidir. Asırlardır İslam toplumlarını, yaşanan gerçek dünyadan soyutlayıp tamamen sanal bir dünyaya mahkûm eden Velâyet teorisini hatırlamamız gerekiyor. Burada onu anlatmayacağım, ama onun bir ürünü olarak tasavvufun neredeyse "olmazsa olmaz"ı haline gelen ve aynı zamanda mehdî kavramıyla özdeşleşen *kutub teorisine* vurgu yapmak istiyorum. Şunu evvela tasrih edeyim ki İslam tarihinde, tasavvuf öncesi dönemde de bildiğimiz anlamda bazı Mehdîlik Hareketleri vukua geldi. Bunlardan VII. asırda meydana gelen birine, 684'teki Muhtar es-Sakafî hareketine az önce kısaca dikkat çekmiş idim. Şüphe yok ki tasavvuf öncesi, yani IX. yüzyıldan evvel meydana gelen benzerlerini "velâyet teorisi" ile ilişkilendiremeyiz ama yine de onların kökeninde bölgelerindeki eski mistik bir takım kalıntıların varlığını görmezlikten gelemeyiz. Bu hareketlerin ortaya çıktığı coğrafyaya baktığımızda antik Mezopotamya ve İran coğrafyası dikkatimizi çekmekte gecikmez. Mesela erken Abbâsî

”

Eskilerin dediği gibi bu "cümle-i mu'tariza"lardan sonra asıl konumuza dönersek bir meseleye daha vurgu yapmamız gerekiyor ki o da İslam tarihindeki mehdîlik hareketlerinin büyük kısmını tasavvufun "velâyet" teorisinden ayrı düşünmememiz gerektiğidir.

“

döneminde, hepinizin bildiği 755 yılında Ebû Müslim el-Horasanî'nin katlini müteakip, Horasan'da, Azerbaycan'da ve Orta Asya'da meydana gelen *Üstâd-ı Sîs, Mukanna, Babek, Türk İshak* vs. hareketler var. Bunlar da esasen Abbasî iktidarına karşı sahnelenen bizatihi mesiyantik hareketlerdir. Bunlardan bahseden dönemin Arap ve Fars kaynakları mehdî kavramını kullanmazlar. Ama bunların da temelinde yine o eski kültürlerin, Zerdüş-tî ve Maniheist mistik kültürlerin katkıları vardır. Zaten bu isyanlara katılanların çoğu o dinlerden ihtida etmiş olan toplum kesimleridir. Bu isyanlar bizim konuşmamızın dışında kalacaktır. Bizi asıl ilgilendiren İslam tarihinde tasavvuf sonrası ve çoğu -hatta tamamına yakını- tasavvuf çevrelerinde veya büyük ölçüde o tesire maruz kalmış çevrelerde ortaya çıkan hareketlerdir. Bu sebeple de söz konusu olanlar tasavvufun, -altını çizerek söylüyorum- “velâyet teorisi”yle, daha açıkçası “kutbiyyet teorisi” ile bağlantılı olan mehdîlik hareketleridir. Tasavvuf, müslüman toplumların zihnine bu teoriyi zaman içinde öyle güçlü yerleştirmiş, müslümanlar onu o kadar içselleştirmişlerdir ki bugün hiçbir tasavvuf tarihçimiz “Acaba bu velâyet teo-

”

Tasavvuf, müslüman toplumların zihnine bu teoriyi zaman içinde öyle güçlü yerleştirmiş, müslümanlar onu o kadar içselleştirmişlerdir ki bugün hiçbir tasavvuf tarihçimiz “Acaba bu velâyet teorisinin aslı nedir? Nereden çıkmıştır?” diye sormaz, sorgulamaz ve analizine girişmez, sadece tasvir eder.

“

risinin aslı nedir? Nereden çıkmıştır?” diye sormaz, sorgulamaz ve analizine girişmez, sadece tasvir eder. ‘Velî’ nedir? Kur’ân-ı Kerîm’deki ‘velî, evliya’ kelimelerinin tasavvufun bu teorisiyle bir ilgisi var mı? Nedir bu velâyet teorisi? Çok genel ve yüzeysel bir tanımla; mehdîyi kabullenilir ve peşinden gi-

dilir ilahî bir şahsiyet olarak muhatap topluma empoze etmeye yarayan karizma kavramının, tasavvufun bu velâyet teorisiyle yakın ilişkisi bu hareketlerin tarihinde hiç incelenmemiştir. Dolayısıyla *mehdî* kavramıyla *kutub* kavramı arasındaki bağlantı ve bunun mehdîci hareketlere yansımış biçimi hep gözden kaçmıştır. Oysa İslam kültüründeki (İslam’daki demiyorum) mehdîlik meselesi tasavvuf sonrası dönemde bu iki kavram arasındaki bağlantıyla sıkı sıkıya ilişkilidir. Burada Mehdînin bir unvanının *Sahibuzzamân* olduğu, bunun da aynı zamanda kutbun sıfatlarından bulunduğu unutulmamalıdır. *Kutub* unvanı mehdînin *kutub* kimliğine işaret eden ve o kimliği fevkalade takviye eden, inanılabilirliğini ve karizmasını güçlendiren önemli bir ipucudur. Çok genel ve yüzeysel bir tanımla *kutub*, bir piramide benzetebileceğimiz *velâyet* sisteminde teorik olarak, tabandan tepeye doğru sayıları orantılı olarak azalan ve genel tanımıyla *Ricâlü’l-gayb* (Gayb Erenleri) denilmekte olup, sahip olduklarına inanılan özel manevî güçlerden dolayı değişik unvanlarla (*abdâl, nücebâ, nukabâ* vb.) anılan velîlerin üstünde, piramidin tepe noktasındaki tek büyük velînin unvanıdır.

Ama piramitteki her grubun başında bulunan velîye de zamanla *kutub* denmiştir.⁴ *Kutb*’un tasavvuf terminolojisinde diğer iki karşılığı da safça “ahlaken olgun insan” diye algılanan *İnsân-ı kâmil ve Gavs* (Yardım)’dır. *Kutub, Kutbu’l-vakt, Kutb-i âlem, Kutb-i cihân, Kutb-i zaman, Kutb-i evliyâ* vb. neredeyse sayısız terkipler halinde de kullanılır. Hepinizin bildiği gibi, bu söylediklerim konuyla ilgili basit, proliminer bilgilerdir ama hatırlatmak için zikrettim. *Kutbu’l vakt, kutb-i âlem, kutb-i cihan, kutb-i zaman, kutb-i evliya...* şeklinde yüze yakın unvan tespit ettim. Bu unvanlar neden önemlidir? Çünkü bunların her birinin kullanılış biçimi ve metin çerçevesi, kullanıldıkları coğrafyadaki eski mitolojik kültüre işaret ediyor. Zamanla velâyet sistemi içinde velî gruplarının başındakiler *kutub* diye anılmaya başlayınca tepedeki büyük

4 *Kutub* kavramı konusunda genel değerlendirmeler için msl. bk. M. E. Blochet, “Etudes sur l’Esotérisme Musulman”, *JA*, XX/2 (Juillet-Août 1902), s.61-110; Frederick de Jong, “al-Kutb”, *EI2*, vol. 5, s. 543-546; Süleyman Ateş, “Kutub”, *DİA*, c. 26, s. 498-499.

velî *kutbu'l-aktab* olarak vasıflandırılmıştır. Bu, tarikatlarda, her tarikat şeyhinin *kutub* olarak kabulü ile sonuçlanan bir süreçtir. Böylece zamanla her tarikat kendi pirini veya şeyhini *kutbu'l-aktab* olarak nitelemeye başlamıştır. Bu süreç nasıl başlamıştır, hangi saiklerle? Ama her halükârda çeşitli sebeplerle tarikatlar içindeki tasavvufî zihniyet değişiminin bunda rolü olduğu açıktır. İlk defa 10. yüzyılın büyük sûfilerinden el-Kettânî (ö. 930) ve Hakîm-i Tirmizî (ö. 934) tarafından sûfî literatüre sokulduğu kabul edilen bu kavram, Hindistanlı ünlü mutasavvîf ve teorisyen el-Hücvirî (ö. 1072?) ile daha net ve geniş bir şekilde işlenmiştir. *Kutub* kavramı büyük sûfilerin eserlerinde ele alınmıştır ancak İslam'la kesinlikle bağdaşmayacak birtakım te-lakkilerle birlikte en gelişmiş teorik yapısını, eşsiz bir estetik dehaya sahip bir mutasavvîf olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*,⁵ *Menzilü'l-kutb*⁶ ve *Risale fî mâ'rifeti'l-aktâb*⁷ gibi risaleleriyle kazanmıştır. Bu kavramın, İslam'ın iki temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve sahih hadiste de bir zeminin olmadığı malumdur. Nitekim kavramın Kur'an ve hadis dolayısıyla Ehl-i Sünnet inançlarına ters olduğu teziyle İbn Teymiyye (ö. 1328) *Mecma'u'l-fetâvâ*'sında ve başka eserlerinde *kutub* kavramına karşı çıkmıştır. Bununla beraber sûfî kaynakları mahirane tevillerle âyetlerden ve hadislerden kavramı meşrulaştıracak referanslar bulmakta sıkıntı çekmemişlerdir ve bunda da çok başarılı olmuşlardır. Bugün artık iyice biliyoruz ki, bu da tıpkı *velâyet* teorisi gibi, İslam'ın dışında ama ortaçağlardaki Emevî ve Abbâsî fetihleriyle İslam topraklarına dâhil olan coğrafyalardaki

Yeni Eflatunculuk, Gnostisizm, Hermetizm ve hatta Budizm, Zerdüştilik ve Maniheizm gibi mistik kültürlerle yakından ilgilidir. Bunun izlerini sürmek, bu dinlerle ilgili Batı'da yapılan araştırmalar sayesinde mümkün olabiliyor. İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde *kutb*'un İsmailî inançlarla alakasına dikkat çekmek suretiyle⁸, kanaatimizce doğru bir teşhiste bulunmuş ve muhtemeldir ki kaynağının da burası olduğuna işaret etmek istemiştir. Ancak militan versiyonuyla *kutb*'un İsmailîlik'le ilgisi bulunduğu doğru olmakla birlikte, bu kavramı ilk teorileştiren sûfiler olarak kabul edilen el-Kettânî ve Tirmizî gibi İsmailîlik'le birebir bağlantısı olmayan iki mühim sûfî, asıl kaynağın, İsmailîliği de etkileyen demin saydığımız mistik kültürlerde aranması gerektiğine işaret eder. Nedir *kutub*? Kâinata olmuş-olacak, geçmiş-gelecek ne varsa hepsini bilen, insanların kaderlerine hâkim, her türlü hadiseyi kâinata bizzat yönlendiren; kendisine yardımcılık yapan *ricâlü'l-gayb* tabir edilen daha alt statüdeki velîlerle dünyanın dört bir köşesinde tasarruf sahibi olan adeta insanüstü varlıktır. Dört yönün her birinin ayrı ayrı yöneticileri, yardımcıları vardır. Onlar da kâinattaki olayları *kutub* adına yönetirler. Kısacası tasavvuftaki *kutub*, yahut *kutbu'l-aktâb* adeta bir "paralel tanrı"dır. İşte mehdîci hareketlerin genellikle sûfî çevreler içinden zuhur ettiğini, hatta ana sosyal tabanının bu çevrelerce oluşturulduğunu (ne yazık ki bizim tarikatları çalışan tasavvuf tarihçilerimiz tarikat çevrelerini anlayabilmek için çok mühim olan sosyal taban analizlerinin yanından bile geçmezler) , dolayısıyla söz konusu mehdîci hareketlerin liderleri-

”

Mehdî kavramı da hiç şüphesiz İslam dünyasıyla sınırlı, daha dar çerçeveli bir türevi olmakla beraber, son tahlilde mesih kavramının İslamîleştirilmiş bir versiyonudur.

“

5 *el-Fütûhât el-Mekkiyye*, trc. Nihat Keklik, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1980, c. II. Bölüm: A ve B (indeks).

6 *Resâilu İbn Arabî* içinde, Haydarabad 1327 HŞ. (S.Ateş, "Kutub", *DİA*).

7 *Risâle fî mâ'rifeti'l-aktâb*, Kahire, Dâru'l-Kütübü'z-Zâhiriyye, nr. 125 (S.Ateş, "Kutub", *DİA*).

8 *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, 8. bs., I, 62, 65.

nin de büyük ölçüde bu çevrelerin mensubu olduğunu bir kere daha hatırlayalım. İşte *kutub-mehdî özdeşliği* XII. yüzyıldan sonra sûfi çevrelerde işlevsel hale bürünmüş, ilgili metinlerde de görüldüğü üzere mehdîler daima *kutbu'l-âlem*, *kutbu'l-aktab* gibi ünvanlarla anılmışlardır. İşte bu dönemden itibaren -ki bir iki istisnası olabilir- mehdîlerin karizmalarını oluşturan ana faktör bu *kutbiyyet* statüsüdür. Onlar “Cenab-ı Hakk’ın mazharı, kâinat nizamının kendileriyle kâim olduğu, kısaca “yarı tanrı” statüsündeki şahsiyetlerdir. Bu algı onların müritleri üzerinde fevkalade etkili olmakta, o insanlar buna çok kuvvetle iman ettiklerinden, onların bir işaretiyle harekete geçmekte, çünkü kutub-mehdîlerin Allah’ın talimatı doğrultusunda, onun desteğiyle hareket ettiğine iman etmektedirler. Misalleri İslam Türk tarihinde oldukça bol miktarda mevcuttur. Türk tarihinde XIII. yüzyılda Babaîler isyanından başlayıp XV. yüzyılda Şeyh Bedreddin hareketiyle gelişen, XVI. yüzyılda Safevî yanlısı isyanlar ve Melâmî hareketi ile doruğa çıkan merkezîyetçi siyasal iktidar karşıtı hareketlerin tarihi konusunda, *kutub* kavramının gerek bu hareketlerin *mehdîci* ideolojik arka planındaki, gerekse sahneye konulup sevk ve idare edilme sindeki rolünü uzun zamandan beri şahsen vurgulamaya ve dikkat çekmeye çalışmıştık⁹. *Kutub* kavramının sözkonusu mehdîci hareketlerle bağlantısı konusunda eskiden beri şahsî kanaatim İbn Haldûn’un ima ettiği istikamette, yani kavramın militan bir ideolojinin motive edicisi olarak İsmailîlik ile ilişkilendirilmesi gerektiği; siyasal iktida-

ra karşı özellikle Sünnîlik dışı hareketlerin bu mezhebin militan yapısından etkilendikleri şeklinde idi. Bu hipotezin dayandığı tartışmaya açık bazı kanıtlar ise şunlar olabilir:

1. Öncelikle Nizârî İsmailîliğin “imam teorisi” tasavvufun “kutub teorisi” ile birebir örtüşüyor.
2. Fakat özellikle 1256’da Alamut’un Hülagü tarafından tahrip edilmesinden hemen önce ve hemen sonra pek çok İsmailî dâîsinin münhasıran bazı tasavvuf çevrelerine, bu meyanda, Hurûfî gruplara da nüfuz ederek varlıklarını sürdürdükleri yine tarihen müspet başka bir vakıadır.
3. Asıl unutmamız gereken şey ise şudur: *Militan Mehdîlik* ve *Pasif Mehdîlik* olarak (bu kavramlaştırma bana aittir, itiraz edilebilir) iki kavramla niteleyebileceğimiz hareketlerin başındaki liderlerin, bir iki istisna dışında, Selçuklu ve Osmanlı döneminde hepsi de sûfi liderlerdir. Baba İlyas, Baba İshak, Şeyh Bedreddin, Börklüce Mustafa, Torlak Kemal, Baba Zünnûn, Şah Kulu, Şah Kalender vs. *kutub* kavramının mehdî kavramıyla bu hareketlerin liderlerinde özdeşleşmesi meselesi hiç şüphesiz onların işte bu sûfi kimlikleriyle alakalıdır. Buraya kadar *velâyet-kutbiyyet* ve *mehdiyyet* teorisi arasındaki ilişkiyi kısaca belirtmeye çalıştım. Şimdi asıl mesele şu; mehdîlik meselesi ve mehdîci hareketleri anlayabilmek için bir lider profili, bir lider tipolojisi ortaya koymamız lazım geliyor. Kutub-Mehdî liderler... İslam tarihindeki ilk mehdî hareketinden başlamak üzere,

9 “Kutb ve İsyân: Osmanlı mehdîci hareketlerinin ideolojik arkaplanı üzerine bazı düşünceler”, *Toplum ve Bilim*, Kış 1999-2000, sayı: 83, s. 48-57. “Synchrétisme et esprit messianique: le Concepte de qotb et les chefs des mouvements messianiques aux époques seldjoukide et ottoman (XIIIe-XVIIe siècle”, *Synchrétisme et Hérésie dans l’Orient Seldjoukide et Ottoman (XIVe-XVIIIe Siècle)*, ed. Gilles Veinstein, Peeters, Paris 2006, pp. 249-258.

yakın çağlara kadar -tabii bu çok uzun mesai isteyen bir şeydir- mehdîci hareketlerdeki mehdî tiplerini tek tek incelemek icap eder ve bu şarttır. Kaç tip mehdî vardır ve bu mehdîler hangi coğrafyalarda ortaya çıkmışlardır? Bunda hangi yerel, tarihsel, coğrafi faktörler etkili olmuştur, bunları ortaya çıkarmamız gerekir. Sadece tasavvuf kitaplarındaki teorik *velî*, *mehdî* kavramlarıyla yola çıkarak biz bu meseleleri anlayamayız. Bunu açıkça söyleyeyim. O halde mehdîliği ve mehdîci hareketleri doğru anlayabilmemiz için şu aşağıdaki şablona dikkat edelim:

A. Katılımcıların Sosyolojik Profili

Tarikatlarla, şeyhlerle ilgili araştırmalarda -bir kere daha vurgulayalım-sosyal taban meselesi son derece önemlidir. Müridler çevresi hangi kesimlerden oluşuyor? Eğer bir tarikatın tarihini yapıyorsak, sadece o tarikat çerçevesinde yazılan *Evrâd* ve *Ezkâr* kitapları, reketlerine bu açıdan baktığımız zaman şöyle bir tablo ile karşılaşırız:

1. Propaganda yapan, teşkilatlayan ve yönetenler. Bu son yaşadığımız olaylarda televizyon ekranlarına bunlar istemediğimiz kadar ortaya döküldü. Hepimiz her akşam seyrediyoruz.

2. Katılımcı Kitle. Yani toplumsal taban dediğimiz unsur. Bütün mehdîlik hareketlerinde bunlar şu kesimlerden oluşur:

a. Mağdurlar. Zaman ve zemine göre mahiyeti değişir. Fakat daima gerçekten siyasal iktidarın yanlış politikalarından bir mağdurlar zümresi vardır, bunu kabul etmek lazımdır. Özlemle mehdî bekleyenler,

b. İdealist, ütöpik bir dünyaya inanan, sûfi ve sûfi meşrep dindarlar. Katılımcıların asıl çekirdek sosyal tabanını bu iki zümre teşkil eder.

B. Propaganda

Propaganda hangi unsurlardan oluşuyor?

a. Siyasal iktidarın gayrimeşruluğunu ilan; açıktan veya ima ile. Birincisi bu. Propagandanın ilk hareket noktası, mevcut siyasal iktidarın gayrimeşruluğunu ilan etme. Bunu ilan edeceksiniz ki siz kendi iddianıza meşruiyet zemini kazandıracaksınız.

b. Zulüm ve baskıyı ortadan kaldırma iddiası. Bir zulüm var; gerçekte var mı yok mu o ayrı bir konu ama mehdî böyle bir iddiayla ortaya çıkıyor ve bağlıları da buna inanıyorlar.

c. Bozulan inancı düzeltme iddiası. Bütün mehdîlik hareketlerinde bu vardır. “Din bozulmuştur. Bu bozulan dini mutlaka aslına irca etmek gerekir” iddiası.

d. Adaleti, müsâvâtı tesis ve dünya cenneti yaratma iddiası. “Bu, siyasal iktidarın beceremediği bir şey. Bunu biz yapacağız. Biz refah ve adalet ortamı tesis edeceğiz. Müsâvâtı tesis edeceğiz” iddiası. Adil ve eşit paylaşım. Propagandada eğer bu olmasa, mehdîci hareketlere katılanların yarısı olmaz. Adil ve eşit paylaşım, çok büyük bir tuzaktır bu tür hareketlerde. “Siyasal iktidarı devireceğiz. Devirdikten sonra iktidar bize geçecek. Bize geçtikten sonra mevcut olan bu gayri meşru siyasal iktidarın tasarruf ettiği bütün maddî-manevî zenginlikleri kendi aramızda adil ve eşit bir şekilde paylaşacağız”. İşte kitleleri sevkeden asıl şey de budur. Hatta bunu söylemekte hiçbir beis görmüyorum; İslam’ın ilk devirlerinden itibaren bütün gaza ve cihad hareketleri, eğer ganimet meselesi, doyumluk meselesi olmasaydı bu hareketler o kadar fazla yayılmazdı. Açık söylemek lazım. Bakın bütün kaynaklara. Hatta ilk dönem, Peygamberimiz zamanındaki gazalar sonucu paylaşılan ganimetler etrafında kopan kavgalara bakın. Daha sonraki İslam fetihlerinde elde edilen ganimetleri paylaşma konusundaki kavgalara bakın. Yani demek ki bu faktör, hem i’lâ-yi kelimetullah kavramı hem de

doyumluk/ganimeti elde etme kavramı beraber gidiyor. Bunları birbirinden ayıramazsınız. Biri olmadan öteki olmaz. İkisi birlikte olacak. O zaman cihad hareketlerini yönetebilirsiniz. Sadece biriyle olmuyor.

C. Hareket İçin En Uygun Zaman ve Mekân

Hareketler siyasal iktidarın ve toplumsal ve ekonomik ortamın en zor, en bunalımlı zamanında, en uygun mekânda başlatılır. Yani bunun her zaman böyle olduğunu günümüzden okuyup geriye doğru giderek gözlemek imkân dâhilindedir. Çünkü hareketin amacı siyasal iktidarı devirmek, toplumu en zor zamanında kendi yanına çekerek başarı sağlamaktır. Bu, eskiden beri bütün bildiğimiz mehdîci hareketlerde hep olan bir şeydir. Kısaca her zaman ve mekânda bütün mehdîci hareketler böyle bir ortamı bekler ve böyle bir ortamda ortaya çıkarlar.

D. Siyasal İktidarın Tepkisi

Bu hareketlerin incelenmesiyle ilgili çalışmalarda siyasal iktidarların verdiği tepkiler ekseriya analiz edilmemiştir. Hareketlerde siyasal iktidarların tepkisi genellikle benzer olmaktadır. Bu tepkilerin şu iki aşamayı takip ettiği müşahede olunur:

1. Karşı Propaganda:

Yani bütün siyasal iktidarlar önce karşı propaganda harekâtı başlatırlar. Amaç mehdîci propagandayı pasifize etmek, onun toplumun bütün tabanına yayılmasının önüne geçerek kendini sağlama almaktır.

2. İdeolojik Mahkûmiyet:

Karşı propaganda aşamasını siyasal iktidarın mehdîci hareketi toplum nazarında mahkûm etme aşaması takip eder. Siyasal iktidar hareketi mahkûm ederken, bunu toplumun en hassas noktası olan dinî inançlarını kullanarak gerçekleştirmeye çalışır. Yani hareketin savunduğu inançların genel kabul gören, gelenekselleşmiş inançlara ters düştüğü, bu inançları yıkmayı hedeflediğini çeşitli mekanizmalarla göstermeye çalışır. Bununla bağlantılı olarak hareketi yöneten mehdînin sahte olduğunu, gerçek mehdînin devletin başındaki hükümdar, sultan veya padişah olduğu iddiasını değişik yollarla propaganda eder. Mesela II. Beyazid'in zamanın kutbu olduğu propagandası bunun en iyi bildiğimiz iki örneğinden birincisidir. Biliyorsunuz, şair Firdevsî-i Rumî'nin Kutbname adında bir eseri vardır, Türk Tarih Kurumu tarafından iki defa yayınlanmıştır.¹⁰ Kutbname'de Firdevsî II. Bayezid'i "zamanın kutbu" olarak büyük bir saygı ile tebci eder (biraz da bu yüzden Bayezid-i Velî diye de anılır). II. Bayezid babası Fatih Sultan Mehmed'in bütün politikalarını tersine çevirmiştir. Fatih Sultan Mehmed sûfîlerin hınçlarını üzerine çekmişti; idealindeki merkezîyetçi imparatorluk hedefine ulaşma politikasının bir parçası olarak otoritesini sorgulayan yeniçerilere alternatif olarak tımarlı sipahi sayısını artırmak amacıyla sûfî vakıflarını tımara tebdil etmişti. Bu yüzden gelir kaynaklarından mahrum kalan sûfî çevreler Fatih'e hınç besliyorlardı. II. Beyazid babasının bu siyasetini tersine çevirdi. Sûfî vakıflarını tekrar sahiplerine iade etti. Ayrıca onun zamanında, 1511

”

Mehdî hareketlerinin sonucunda mutlak surette yeni bir teoloji oluşur. Bu teoloji Siyasal iktidarın resmî teolojik anlayışına karşı niteliktedir. Ana fikri, maddî ve manevî dünyanın yönetimi yetkisinin siyasal otoritenin değil, mehdînin otoritesinin hakkı olduğudur.

“

10 Kutb-nâme, hazırlayanlar: İbrahim Olgun-İsmet Parmaksızoğlu, TTK Yay., Ankara 2011, 2. bs.

yılında bir Şahkulu İsyanı vuku bulmuştu ki büyük bir mehdîci harekettir. Çok geniş kapsamlıdır. Osmanlı ordularının defalarca mağlup olduğu bir harekettir. II. Bayezid'in *kutub* ilan edilmesinde bunun da etkisi olmalıdır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1527'deki Şah Kalender isyanıyla başlayan ve 1550'lerde Rumeli ve Anadolu topraklarında baş gösteren bir seri mehdîci isyan hareketi vardır. Bunları pasifize etmek için Kanuni Sultan Süleyman mehdî olarak propaganda edilmiştir. Bu, o dönem siyasal iktidarın karşı propagandasının bir sonucudur. Chicago Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nden Prof. Cornell H. Fleischer, Kanuni Sultan Süleyman'ın mehdîlik telakkisiyle ilgili makaleler yayınlamıştır.¹¹

E. Hareketlerin Sonucu

1. Yeni Bir Teoloji:

Mehdî hareketlerinin sonucunda mutlak surette yeni bir teoloji oluşur. Bu teoloji Sîyasal iktidarın resmî teolojik anlayışına karşı niteliktedir. Ana fikri, maddî ve manevî dünyanın yönetimi yetkisinin siyasal otoritenin değil, mehdînin otoritesinin hakkı olduğudur. XVI. yüzyıldaki Melâmî kutubları böyle telakki ediliyordu.¹²

2. Yeni Bir Tarih İcadı ve Bilinci:

Her mehdî hareketi mutlak surette yeni bir tarih icad eder. Bu tarihin amacı mehdîyi ve hareketini toplum nazarında meşrulaştırmayı hedeflediği için genellikle geçmiş algısında bir takım saptırmalar ihtiva eder. O geçmişi kendi ideolojisi doğrultusunda yeniden kurgular ve taraftarlarının hafızasına nakşeder. XVI. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Kızılbaş isyanları, taraftarlarının bilinçle rine böyle bir tarih bilinci aşılamlıdır ve bu günümüze kadar devam etmiştir. Günümüzdeki malum hadise

de aynısını yapmış ve yapmaktadır. Osmanlı Anadolu'sunda Kızılbaş isyanları, taraftarlarının bilinçlerine böyle bir tarih bilinci aşılamlıdır ve bu günümüze kadar devam etmiştir. Günümüzdeki malum hadise de aynısını yapmış ve yapmaktadır.

3. Yeni Bir Dünya Görüşü:

Bütün bunların sonucunda sözü edilen yeni tarih bilincine paralel olarak yeni bir dünya görüşü oluşur. Bu dünya görüşü, şimdi sözünü ettiğim tarih icadı ve algısı çerçevesinde oluşur ve kendilerine göre, kendi çevrelerinde, yeni bir dünya algısı yaratır.

4. İdeolojik ve Toplumsal Ayrışma:

Bütün bunlardan sonra -ki en çarpıcı olan da budur- Mehdiilik hareketi ister başarıya ulaşsın, isterse ulaşmasın, her iki durumda da muhatap olan toplum trajik bir yarılmaya maruz kalır. Derin bir ideolojik ve itikadî ayrışma meydana gelir. Bu trajik sosyo-psikolojik olay hem bugün yaşadığımız hadiselerin, hem de -daha geriye gidersek- Osmanlı tarihinde XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevî çatışmasının sonucu vukua gelmiştir. Belli tarihsel şartlar sonucu meydana gelen mehdîci hareketlerin de katkısıyla o zamandan beri toplumumuz Sünnî-Alevî olarak ikiye bölünmüştür. O zaman Şah İsmail de, Diwan'ında açıkça vurguladığı gibi, kendisini mehdî ilan etmiş ve Anadolu Türkmenlerini etrafına toplamıştı. Böylece o, bir daha telafisi mümkün olmayacak ve yüzlerce yıl sürerek zamanımıza kadar gelen bir toplumsal ve ideolojik ayrışmaya sebebiyet vermiş, peşinden gidenler için yeni bir tarih icat etmiş, yeni bir dünya görüşü ortaya koymuştu. Dikkatiniz için hepinize teşekkür ediyor, saygılarımı sunuyorum.

11 "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman", *Soliman le Magnifique et son Temps*, Actes du colloque de Paris, 7-10 Mars 1990, ed. Musée du Louvre, Paris 1992.

12 Bk. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar*, TİMAŞ Yay., İstanbul 2016, 7. bs., s. 327-408.

KURAMER

2021